

ПСИХОЛОГІЧНЕ ЗДОРОВ'Я ОСОБИСТОСТІ ЯК ДЕТЕРМІНАНТА УСПІШНОЇ ПРОФЕСІЙНОЇ РЕАДАПТАЦІЇ

У статті представлено психологічний аналіз феномену безробіття та його вплив на психологічне здоров'я людини передпенсійного віку, результати дослідження мотивів пізнього учнівства та сприйняття цієї ситуації. Зроблено спробу розмежувати поняття «безробітний» та «професійно незатребуваний».

Ключові слова: безробітний, професійно незатребуваний, пізнє учнівство, психологічне та професійне здоров'я.

Базика Е. Л. Психологическое здоровье личности как детерминанта успешной профессиональной реадaptации. В статье представлен психологический анализ феномена безработицы и его влияние на психологическое здоровье человека предпенсионного возраста, результаты исследования мотивов позднего ученичества и восприятия этой ситуации. Сделана попытка разграничения понятий «безработный» и «профессионально невостребованный».

Ключевые слова: безработный, профессионально невостребованный, позднее ученичество, психологическое и профессиональное здоровье.

Bazyka Ye. L. Psychological Health of Personality as a Determination of Successful Professional Readaptation. The psychological analysis of the phenomenon of unemployment and its influence on the psychological health of the person of pre-pension age and the research results of motives of late apprenticeship and perception of this situation are presented in the article. The attempt to separate the concepts «unemployed person» and «professionally unclaimed» is done.

Key words: unemployed person, professionally unclaimed, late apprenticeship, psychological and professional health.

Постановка наукової проблеми та її значення. Перманентна дифузія політичної, економічної, соціальної систем, які склалися в нашому суспільстві, висувають безліч проблем соціально-психологічного характеру. Все більше наших співвітчизників мають проблеми професійної незатребуваності та безробіття. Також у зв'язку з початком реформування пенсійної системи у 2011 р. в людей передпенсійного і пенсійного віку постає питання необхідності продовження трудової діяльності. Соціальна незахищеність, низький рівень заробітних плат і пенсій, неоднозначність соціальних реформ, стурбованість за благополуччя молодого, підростаючого покоління не дають

можливості психологічно спокійно дивитися у майбутнє. До ситуації, що склалася, додається і застарілість багатьох професій, і все це актуалізує тематику професійної реадаптації, незатребуваності, перенавчання для конкурентоспроможності на ринку праці, що не може не позначитися на психологічному та професійному здоров'ї громадян України.

Проблема профреадаптації, пізнього учнівства людей передпенсійного віку (тих, що працюють і безробітних) в нашій країні є актуальна через збільшення пенсійного віку, і як наслідок, пролонгації професійного онтогенезу особистості. **Мета** публікації – представити психологічний аналіз феномену безробіття та його впливу на психологічне здоров'я людей передпенсійного віку, а також результати дослідження мотивів пізнього учнівства та сприйняття цієї ситуації.

На сьогодні, ситуація безробіття, незатребуваності та її вплив на психічне здоров'я громадян залишаються практично поза увагою у вітчизняній психології. Декілька робіт, присвячених вивченню психології безробітних, не можуть задовольнити потребу в знаннях із цієї проблематики. Одні з них мають яскраво виражений прикладний характер і містять практичні відомості, які мають обмежену сферу застосування. Інші дослідження не мають розробленої теоретико-методологічної бази і направлені або на діагностику різнорідних не зв'язаних в єдине ціле феноменів, або на вимірювання одного з аспектів особистості безробітних. Але комплексно не досліджено вплив стану безробіття, професійної незатребуваності, перенавчання на людей передпенсійного та пенсійного віку, які змушені працювати, на їх професійне та психологічне здоров'я, сприйняття такої ситуації.

Аналіз останніх досліджень та публікацій із цієї проблеми. Загальні положення психології розвитку та зрілої особистості базуються на роботах таких вчених як: Б. Д. Ананьєв, Г. С. Абрамова, К. О. Абульханова-Славська, Л. І. Анциферова, Н. С. Глуханюк, А. О. Деркач, М. В. Єрмолаєва, В. Л. Ефіменко, Б. Лівехуд, Т. В. Карсаєвська, В. Квінн, Г. Крайг, А. О. Реан, О. В. Хухлаєва; серед українських – Л. Ф. Бурлачук, Л. К. Велітченко, О. І. Головаха, П. І. Гнатенко, О. Ю. Коржова, К. В. Коростеліной, Г. С. Костюка, С. Д. Максименко, В. Н. Павленко, В. Г. Панок, В. А. Татенко, Т. М. Титаренко, О. С. Штепи та ін.; професійної кризи, безробіття – А. А. Гармашів, Н. С. Глуханюк, Г. Г. Горелова, С. Л. Дановський, Н. А. Карєпова,

С. А. Карташов, А. І. Колобкова, І. Маноха, Н. В. Соколова, Є. В. Харитонова, Л. Б. Шнейдер. Ми вимушені констатувати, що відсутність системного психологічного аналізу цього феномену, а також даних про можливі моделі подолання кризи професійної затребуваності на різних етапах професіогенезу особистості значно скорочують можливість визначення шляхів психологічної допомоги з метою надання підтримки особистості, що переживає кризу затребуваності. Ми дотримуємося думки, що поняття «безробітний» і «професійно незатребуваний» мають різне смислове навантаження. Безробітний – це людина, що не працює з різних причин, не тільки за своєю спеціальністю, а взагалі, на відміну від професійно незатребуваної особи, яка може працювати, але за іншою, менш кваліфікованою спеціальністю або ж її «рідна» спеціальність, професія в цей час знецінилася, застаріла, тобто – незатребувана. Але саме в цій статті ми не акцентуємо на цьому увагу і використовуємо ці два терміни, як синоніми.

Виклад основного матеріалу та обґрунтування отриманих результатів дослідження. Систематизація даних, представлених зарубіжними дослідниками, дала змогу відзначити, що втрата роботи сприяє значному стресогенному навантаженню, що призводить до погіршення самопочуття, негативних змін у сімейній сфері і міжособистісному спілкуванні, виникненню деструктивних форм поведінки. Саме це спонукало авторів шкали Холмса–Рея, що відображає вплив стресогенних подій на життя людини, помістити цю подію на восьме місце. За наслідками аналогічного дослідження Дж. Віткина, проведеного на початку 1990-х років серед 2300 жінок, звільнення з роботи перемістилося з восьмого на п'яте місце (на 4 місці – смерть близької людини), а оцінка значущості цієї події піднялася з 47 до 83 балів. Часто цій позиції присвоювали і 100 балів, а більше 50 % жінок дали їй 90 балів [2].

М. Г. Гильдингерш в своїй дисертації, присвяченій аналізу і характеристиці безробіття в Росії, визначає її суть, форми і соціальні наслідки. Автором встановлений зв'язок безробіття з делінквентними формами поведінки. З результатів дослідження, М. Г. Гильдингерш приходять до висновків про переважання в країнах пострадянського простору безробітних жінок. Цей висновок підтверджується результатами досліджень А. А. Гармашева [2]. Дослідження безробітних, проведене Л. Р. Міляєвою, О. І. Маркеловим, Н. П. Подольною, дозволило виявити чинники, найбільш важливі для жінок при виборі роботи:

близькість до місця проживання, відповідність спеціальності та високий рівень заробітної плати. Авторами також були визначені три типи поведінкових установок безробітних жінок: перший тип – прихильниці активної економічної поведінки (ініціативні, повсюди шукають роботу); другий тип – інертно-вичікувальний (покладаються в основному на допомогу родичів, друзів, знайомих); третій тип – пасивні фаталісти (вважають, що знайти роботу зараз неможливо і їм уже ніщо не допоможе) (Л. Р. Міляєва, О. І. Маркелов, Н. П. Подольная, 2001). За результатами тестування, проведеного С. А. Картоновим та С. Л. Дановським, були виявлені загальні психологічні якості, що характеризують в цілому портрет безробітного: невисокий рівень соціальної сміливості, покірність, поступливість, конформність, песимістичність і обережність у поведінці, підозрілість, недовірливість, високий рівень тривоги і неспокою, емоційна стійкість на рівні маргінального стану, яка на фоні показників тривоги і самоконтролю може приводити до фрустрованого стану [2].

Таким чином, аналіз зарубіжних досліджень показав, що найбільша увага приділяється дослідженню аспектів, пов'язаних із визначенням особливостей безробіття залежно від особливостей економічної ситуації в країні. У суміжних із психологією дослідженнях зроблено спробу визначити психологічний портрет безробітного, виділити особливості адаптації і поведінки в ситуації втрати роботи. У вітчизняній психології дослідження безробіття представлені, на жаль, не так різноманітно, як в зарубіжній літературі. Аналіз доступних нашої увазі публікацій дозволив виділити роботи А. К. Осницького, Т. С. Чуйкової, І. А. Волошиної, В. А. Гребінникова, Н. А. Карєпова, І. В. Кузнецова, Н. В. Постоюк, Н. В. Соколової, Є. В. Харитонова, Л. Б. Шнейдер та інших [2; 3; 6; 8]. А. К. Осницький і Т. С. Чуйкова встановили, що ситуація втрати роботи для більшості людей пов'язана з переживанням кризових станів, обумовлених вимушеною деформацією стилю життя людини, його ціннісних орієнтацій.

Виявлено 3 стратегії вирішення кризової ситуації, пов'язаної з втратою роботи. Безробітні, що демонструють стратегію активного пошуку, не обмежуються орієнтацією на одну професію, враховують можливості переорієнтації в професії, використовують різноманітні напрямки пошуку роботи, оптимістично ставляться до перспектив влаштування на роботу. Менш активною є компенсаторна стратегія. Безробітні, що демонструють цю стратегію, не займаються активним

пошуком роботи, направляючи свою активність в інші сфери, пов'язані з сім'єю, вихованням дітей, навчанням, творчим дозвіллям. Найменш ефективною щодо пошуку роботи і особистісної самореалізації людини виявилася пасивна стратегія. Безробітні, обравши цю стратегію, не роблять зусиль для зміни незадовільної ситуації, їм властиві песимізм в оцінці перспектив своєї праці, знижений фон настрою [2]. Виділено індивідуальні ознаки безробітних у вирішенні кризової ситуації, що визначено відмінностями у сформованості окремих компонентів досвіду суб'єктної активності. Автори також указують на можливість корекції недієвих стратегій таким чином: по-перше, через аналіз рефлексії суб'єктної активності та формування умінь саморегуляції; по-друге, через використання цих умінь у вирішенні задачі пошуку роботи (А. К. Осніцький, Т. С. Чуйкова, 1999).

І. А. Волошина та В. А. Гребінников досліджували зміну особистісних характеристик безробітних громадян. Результати, отримані авторами, свідчать про певну своєрідність особистості, що обумовлена наявністю таких характеристик: тактовність у спілкуванні, високий рівень самоконтролю, конкретне мислення, практичність у поглядах і установах, схильність слідувати загальноприйнятим нормам і правилам поведінки, схильність до підпорядкування, залежність від думки тих, хто оточує [2]. У той же час авторам не вдалося виявити відмінності в емоційному стані й індивідуальних особливостях безробітних залежно від тривалості втрати роботи, всупереч поширеним теоретичним уявленням про специфіку реакцій залежно від стажу безробіття. У роботі встановлені значущі відмінності особистісних якостей учасників дослідження до і після групової роботи (І. А. Волошина, В. А. Гребінников, 1998).

Теоретичний аналіз психологічних особливостей поведінки і проявів людини в ситуаціях, пов'язаних із втратою або незатребуваністю роботи, показав, що існують значні індивідуальні відмінності в переживанні такої ситуації. Разом із безробітними, що випробовують всю гаму негативних відчуттів (тривогу, відчай, агресію, відчуття несправедливості), є люди, для яких ця ситуація не несе загрози, а спонукає до активних дій. Спираючись на результати опублікованих досліджень, зробимо спробу визначити психологічні особливості людини в ситуації втрати роботи. Психологічна практика і різноманітні теоретичні дослідження доводять, що втрата роботи внаслідок вимушеного звільнення призводить до різних негативних змін у поведінці

й емоційних реакцій людей. Встановлено, що для тих людей, які втратили роботу, як правило, характерні: переживання стану депресії; зниження відчуття задоволення життям; посилення відчуття самоти та соціальної ізоляції; втрата відчуття часу, відсутність розпорядку дня; наростання апатії, пасивності і покірності; переважання настроїв песимізму і фаталізму відносно життя в цілому; втрата прагнення до впорядкованості у своєму житті; підвищення збудливості, агресії.

Втративши роботу, людина втрачає можливість задовольняти свої потреби у самореалізації, соціальних зв'язках і контактах. Поступово, у міру продовження періоду безробіття порушується цілісність ієрархії мотивів. Значущі мотиви, наприклад, турбота про свій авторитет, професійну компетентність, втрачають свою актуальність, менш значущі – наприклад, проблема проведення часу – починають виступати на перший план. Незадоволеність потреб, порушення їх звичної ієрархії викликають у безробітного незадоволення, неспокій та інші негативні емоції, аж до відкритої агресії [6, 109–114]. Втрата роботи неминуче супроводжується змінами в поведінці людини. Л. Пельцман описує чотири фази стресових станів у зв'язку з втратою роботи. *Перша* з них – стан невизначеності і шоку. У цій фазі емоції виступають як чинник ризику, внаслідок чого людина схильна до інших неприємностей: хвороб, нещасних випадків. Л. Пельцман особливо підкреслює, що патогенним чинником є не сама втрата роботи, а загроза того, що це відбудеться. У *другій* фазі суб'єктивного полегшення і конструктивного пристосування до ситуації спостерігаються певна ейфорія і поліпшення стану. *Третя* фаза характеризується тим, що обтяжує стан, який виражається у зниженні опору неприємностям. *Четверта* фаза характеризується не тільки безпорадністю і примиренням із ситуацією, що склалася, але і страхом її зміни, наприклад, боязню знайти роботу (Л. Пельцман, 1992). Спираючись на теоретичний аналіз наукової літератури з феномену безробіття, робимо висновок, що ця ситуація обов'язково призводить до погіршення психологічного здоров'я людини, психологічної дисгармонії, дезадаптації. Тому ми вбачаємо необхідність детальніше розглянути явище психічного здоров'я так, як простежується явний взаємозв'язок між зміною професійного становища та психічним здоров'ям. Психічне здоров'я – одна з найгостріше обговорюваних проблем у психології. Поняття «психічне здоров'я» фігурує в концепціях багатьох учених, починаючи зі стародавніх часів. Ним цікавили-

ся філософи Цицерон, Епікур, психологи різних шкіл і напрямів З. Фрейд, А. Адлер, К. Юнг, Ф. Перлз, А. Маслоу, В. Франкл. Серед вітчизняних дослідників вивченням цієї проблеми займаються І. А. Бурлакова, Ф. Є. Василюк, П. Б. Ганушкин, Г. В. Ложкін, Т. М. Титаренко [1; 4; 7]. Проте, не дивлячись на численні теоретичні та практичні розробки категорії здоров'я, її статус на сьогодні вельми неоднозначний. Під час визначення поняття «психічне здоров'я» існують розбіжності. Так, в словнику «психічне здоров'я» визначається як стан душевного благополуччя, що характеризує відсутність хворобливих психічних проявів і що забезпечує адекватну умовам дійсності регуляцію поведінки і діяльності [4]. Деякі автори визначають психічне здоров'я як ідеальне поняття, засноване на творчих принципах свободи, духовності, індивідуальності, соціальної інтегрованості. Це не фіксований стан буття, не стан чесності, задоволеності, щастя. Це не кінцевий пункт, а напрям, у якому людина рухається, слідуючи своїй істинній природі. А сама суть природи людини конструктивна, реалістична, розумна, активна і заслуговує довіри (З. І. Грішанова, Є. Левченко, 2002). А. Маслоу вказує, що психічне здоров'я «хронологічно» незрілої особистості є не що інше, як здоровий розвиток. Оскільки останнє поняття є концептуально підлеглим та уточнює поняття «психічне здоров'я» та розвиток у напрямі самоактуалізації. Всі підходи до самоактуалізації А. Маслоу, в свою чергу, зводять до двох, що не викликає сумніву у більшості дослідників, характеристикам: реалізація людиною власної ідентичності, самозвеличення здібностей і можливостей та мінімізація захворювань, неврозів, психозів.

Е. Еріксон вважає за краще говорити не про психічно здорову особистість (безкризову, безконфліктну, безтурботну), а про вітальну (життєздатну, життєву, живу), що переживає достатньо хворобливі перебудови та кожного разу справляється з життєвими труднощами [2]. Феноменологічний аналіз психічного здоров'я дозволив виділити його основні складові, критерії і показники. До критеріїв психічного здоров'я відноситься відповідність суб'єктивних образів відзеркалюваним об'єктам дійсності та відповідність характеру реакцій зовнішнім подразникам. Поза сумнівом, до критеріїв психічного здоров'я можна віднести рівень зрілості емоційно-вольової та пізнавальної сфер особистості, адекватний розвитку. Наступними критеріями психічного здоров'я є адаптивність у мікросоціальних стосунках і здатність самоконтролю поведінки, розумного планування життєвих цілей,

підтримки активності в їх досягненні. Показниками психічного здоров'я особистості, за даними більшості авторів, є: прийняття відповідальності за своє життя; саморозуміння і ухвалення себе; уміння жити в теперішньому часі; свідомість індивідуального буття; здатність до розуміння інших.

Причина порушень психічного здоров'я полягає в нерівномірному розподілі напруги у внутрішній структурі особистості. До характерних рис порушень психічного здоров'я відносяться якісні відхилення від нормального процесу психічного розвитку і порушення, що виявляються у специфічних ситуаціях. Феномен психічного здоров'я розглядається нами відповідно до трикомпонентної структури, запропонованої О. Веcker [9] «Позитивна тріада» психічного здоров'я включає компоненти позитивної установки: на власну особистість – самоповага, висока самооцінка; на сприйняття навколишнього середовища – схвалення навколишнього світу, здатність до любові; на майбутнє – оптимізм.

Виходячи з моделі «позитивної тріади», її компонентів, автором у 2010–2011 навчальному році, було проведено дослідження осіб – студентів ВНЗ пізнього зрілого віку. Розроблена міні-анкета дала можливість виявити сприйняття ситуації пізнього учнівства та мотиви вступу людей передпенсійного та пенсійного віку (50–60 р., середній вік 53 р.) до ВНЗ з метою здобуття другої вищої освіти (заочна та дистанційна форма навчання). В опитуванні взяли участь 36 респондентів, які у вільній формі відповідали на питання «Чому Я вступив(ла) до ВНЗ?» Також було сформовано контрольну групу – 15 осіб того ж середнього віку, непрацюючих та зайнявших пасивну позицію у плані пошуку роботи (анкетування ця група не проходила).

Анкети були оброблені методом контент-аналізу. Спираючись на вищевикладену «позитивну тріаду» психологічного здоров'я, його критеріїв та показників і того, що усі респонденти на момент дослідження не працювали, але мали бажання знайти нову роботу, відповіді досліджуваних були скомпоновані нами таким чином:

- навчання як активізація внутрішніх особистісних потенціалів – 33 особи (перше місце за результатами опитування). Були отримані такі відповіді: «Розвиватися, підвищувати інтелект», «Йти в ногу з життям», «Отримати сучасну професію»;
- навчання як можливість реалізувати невиконані життєві завдання – 29 осіб. Відповіді: «Вивчити те, що не встигли», «Прига-

- дати раніше отримані знання та здбувати нові», «Розкрити здібності, зайнятися улюбленою справою»;
- навчання як створення нового смислового простору життя – 23 особи. Відповіді: «Почати жити повноцінним життям», «Наповнити життя сенсом», «Почати життя спочатку», «Дізнаватися все нове та цікаве», «Духовно розвиватися»;
 - навчання як можливість спілкування, заміщення втрачених зв'язків – 15 осіб. Відповіді: «Знайти нових друзів, однодумців», «Розширити коло знайомств»;
 - навчання як спосіб подолання вікової, професійної кризи – 11 осіб. Відповіді: «Забути про хвороби», «Зберегти здоровий глузд», «Нарешті почати піклуватися про себе», «Хочу подолати дратівливість», «Заповнити духовну порожнечу»;
 - навчання як можливість приналежності до престижної групи, спосіб розширення рольового набору – 5 осіб. Відповіді: «Здобути пошану оточуючих», «Щоб поважали діти і внуки», «Підвищити самооцінку».

За результатами проведеного анкетування ми вважаємо, що ця група досліджуваних, якщо і переживає кризу вікову, професійну, то з позитивними наслідками – вони мотивовані на успішне подолання кризи, професійної реадаптації, оптимістично налаштовані на майбутнє. Ця група студентів бачить у пізньому перенавчанні можливість сформувати новий смисловий простір життя, замінити втрачені зв'язки, реалізувати свій потенціал, освоїти нові ролі, вирішити незавершені життєві завдання та успішно завершити професійно-реадаптаційний період. Це люди, для яких ситуація безробіття чи професійної незатребуваності не несе загрози, а спонукає до активних дій навіть у пізньому віці – дає позитивну установку, що свідчить про психологічне та професійне здоров'я. І навпаки, проведений нами багатофакторний опитувальник із дослідження самоствавлення, розроблений Р. С. Пантелєєвим [5], в обох групах показав суттєву різницю: якщо досліджувана група мала середні та високі проценти з 1-го та 2-го факторів і низькі з 3-го (самозвинувачення), то контрольна – навпаки (високі з 3-го фактору та середні чи низькі із самоповаги та аутосимпатії).

Висновки й перспективи подальших досліджень. Вивчення доступних нашій увазі вітчизняних і зарубіжних робіт дозволило визначити, що феномен «безробіття» – одна з найбільш актуальних і

складних проблем із множиною соціальних, економічних та психологічних детермінант і ефектів, тому він має міждисциплінарне значення та перспективи дослідження. Наше дослідження підтверджує, що разом із безробітними, які випробовують всю гаму негативних відчуттів (тривогу, відчай, агресію, несправедливість), є люди, для яких ця ситуація не несе загрози, а спонукає до активних дій. Встановлено, що це особистості з позитивною Я-концепцією, мотивацією досягнення та оптимізмом, які суттєво впливають на їх самоефективність, що відображає віру людини у свою здатність долати труднощі. Результати проведеного дослідження дають підстави стверджувати, що особи які мають компоненти «позитивної тріади» психологічного здоров'я бачать у пізньому перенавчанні можливість сформуванню новий смисловий простір життя, замінити втрачені зв'язки, реалізувати свій потенціал, освоїти нові ролі, вирішити незавершені життєві завдання та успішно завершити професійно-реадаптаційний період. Тобто наявність психологічного здоров'я обумовлює успішну професійну реадaptaцію людини навіть у передпенсійному і пенсійному віці, вони сприймають цю ситуацію як можливість отримання нового досвіду. На нашу думку, ця група досліджуваних якщо і переживає кризу вікову чи професійну, то з позитивними наслідками – вони мотивовані на успішне подолання кризи, професійної реадaptaції, оптимістично налаштовані на майбутнє. Дослідження стану психологічного здоров'я сучасного безробітного допоможе в розумінні їх проблем та розробці системи методів соціально-психологічної допомоги людям, що стоять на обліку в центрі зайнятості. На нашу думку, соціально-психологічна допомога безробітним повинна бути спрямована на активізацію внутрішніх особистісних потенціалів – підвищення їх самооцінки і впевненості у собі, набуття ними активної життєвої позиції, ініціативності, подолання соціальних страхів, позитивного сприйняття навколишнього середовища, підвищення рівня домагань, актуалізацію творчого потенціалу, повернення життєвої перспективи, створення нового смислового простору життя.

Список використаної літератури

1. Василюк Ф. Е. Психология переживаний / Ф. Е. Василюк. – М. : Просвещение, 1984. – 230 с.
2. Глуханюк Н. С. Психология безработицы: введение в проблему / Н. С. Глуханюк, А. И. Колобкова, А. А. Печеркина. – 2-е изд., доп. – М. : Моск. псих.-соц. ин-т, 2003. – 84 с.

3. Кареева Н. А. Обучение в позднем возрасте как стратегия преодоления возрастного кризиса (на примере пожилых людей, обучающихся в ВШ ДВГТУ) / Н. А. Кареева // Личность в экстремальных условиях и кризисных ситуациях жизнедеятельности : сб. науч. ст. Междунар. науч.-практ. конф. / под ред. Р. В. Кадырова. – Владивосток : Мор. гос. ун-т им. адмирала Г. И. Невельского, 2011. – 373 с.
4. Ложкин Г. В. Психология здоровья человека / Г. В. Ложкин. – Донецк : Вебер МАУП, 2003. – 230 с.
5. Пантеев Р. С. Методика исследования самооценки / Р. С. Пантеев. – М. : Смысл, 1993. – 32 с.
6. Постюк Н. В. Психологічний вплив ситуації безробіття на особистість. Психологія особистості безробітного / Н. В. Постюк // Матеріали II Всеукр. наук.-практ. конф. (26 травня 2005 р.) / відп. ред. О. В. Киричук. – К. : Ін-т підготовки кадрів держ. служби зайнятості України, 2005. – 380 с.
7. Титаренко Т. М. Кризове психологічне консультування / Т. М. Титаренко. – К. : Главник, 2004. – 200 с.
8. Харитонова Е. В. Личность в кризисе профессиональной востребованности / Е. В. Харитонова // Личность в экстремальных условиях и кризисных ситуациях жизнедеятельности : сб. науч. ст. Междунар. науч.-практ. конф. / под ред. Р. В. Кадырова. – Владивосток : Мор. гос. ун-т им. адмирала Г. И. Невельского, 2011. – 373 с.
9. Becker O. Theoretischer Grundlagen / O. Becker. – Weinheim, 1991.